

УДК 37.022:001.53

Жосан О.Е.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У 60-Х – 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Подаються основні результати дослідження тенденцій розвитку вітчизняної навчальної літератури для загальної середньої освіти у 60-х – 80-х роках минулого століття та аналіз здобутків підручничокознавства й навчального словникарства.

Ключові слова: шкільна навчальна література, підручник, посібник, функція навчальної літератури, підручникотворення, підручничокознавство, словникарство.

Вступ. Важливість історико-педагогічних досліджень вітчизняної освіти й навчальної літератури зокрема є беззаперечною. Цікаві, оригінальні, науково обґрунтовані ідеї з минулого збагачують сучасні підручничокознавство й словникарство, виступають джерелом нових ідей, теоретичних положень [2, с. 4]. Це є особливо актуальним зараз, у період реалізації реформи освіти згідно з її новою парадигмою. Сьогодні для школи потрібна навчальна література, що здатна не лише підтримати інтерес до навчання, але й викликати в учнів бажання займатися дослідницькою діяльністю.

Сучасні українські науковці (Р. Арцишевський, В. Бевз, Л. Березівська, Т. Бойченко, Н. Бібік, М. Бурда, Н. Буринська, І. Гудзик, О. Данилевська, Н. Дічек, Ю. Завалевський, Г. Касьянов, О. Коваленко, Я. Кодлюк, Т. Лукіна, О. Ляшенко, Н. Матяш, О. Савченко, І. Семперович, Ю. Терещенко, О. Топузов, А. Фурман та ін.) досліджують проблеми створення сучасного підручника для загальноосвітньої школи. Більшість із них з розумінням

ставляться до вивчення історичного аспекту підручникотворення, вбачаючи в цьому можливість використання позитивного досвіду вчених та практиків. Останнім часом з'явилося кілька робіт, присвячених історії шкільного підручника (А. Зякун, Я. Кодлюк, Г. Розлуцька, І. Смагін, О. Удод). Проте, вивченню тенденцій розвитку навчальної літератури як явища, підручникомознавства та словникарства як наукових дисциплін у різні періоди історії нашої країни в ХХ столітті, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги.

Метою статті є спроба дослідити тенденції розвитку шкільної навчальної літератури у 60-х – 80-х роках минулого століття та визначити головні аспекти його науково-методичного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Протягом 60-80-х років вітчизняна шкільна навчальна література, виконуючи завдання реформи загальної середньої освіти, набула нового змісту та форм, розширивши свої функції.

З'ясовано, що реформа освіти щодо встановлення зв'язку школи з життям (1956–1964), ініційована радянським урядом на чолі з М. Хрущовим, в умовах десталінізації, певної демократизації суспільства, науково-технічної революції та перебудови економічної сфери здійснювалася послідовно: проголошення, розробка, реалізація. Закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” (1959) як стратегічний документ визначив найважливіші *принципи*: зв'язок школи з життям (підготовка учнів до суспільно корисної, продуктивної праці), політехнічний (поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання), професіоналізації (підготовка учнів з виробничих спеціальностей) через поєднання з виробничим навчанням, ідеологічний (комуністичний) [1]. До позитивних педагогічних *результатів* реформи відносимо найвагоміші освітні зміни: часткова демократизація внутрішньошкільного життя школи та управління освітою (залучення громадськості до розробки освітнього законодавства, інститутів педагогіки та психології УРСР – до розробки змісту освіти); активізація *педагогічних*

досліджень для забезпечення наукових засад реформи (М. Грищенко, Г. Костюк, М. Лисенко, В. Сухомлинський, С. Чавдаров та ін.); виникнення завдяки педагогам-новаторам (В. Сухомлинський, І. Ткаченко та ін.) *авторських шкіл*, які сприяли розгортанню педагогічної творчості, пошукам шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу та активізації навчальної діяльності учнів на уроці; відновленню гуманістичної концепції виховання, що свідчило про прорив уніфікованої системи шкільної освіти. Це стало своєрідним містком через період “застою” до демократичних змін в освіті у другій половині 80-х років ХХ ст.

Згорання і незавершеність шкільної реформи були зумовлені суспільно-політичними (зміна керівництва державою) та фаховими (відсутність педагогічного, правового і матеріально-технічного забезпечення, а також комплексної програми реалізації реформи) причинами. Реформа мала внутрішньосистемний характер і не могла кардинально змінити розвиток освіти без перетворень суспільно-політичного характеру, зокрема ліквідації моноуправління комуністичної партії державою, освітою [1; 6].

Декларативна “черненківсько-андроповська” реформа 1984 р. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних і фахових детермінант ставила за мету загальну професіоналізацію шкільної освіти для підготовки кваліфікованих працівників для різних сфер виробництва [1]. Серед напрямів реформування (косметичного рихтування) можна виділити лише запровадження 11-річної загальноосвітньої професійної з початком навчання дітей з шести років школи, оскільки інші повторювали напрями щодо розвитку шкільної освіти, задекларовані в попередніх партійно-урядових документах, зокрема в Законі про школу 1959 р.

На тлі директивної реформи в руслі “торбачовської” перебудови (1985), ініціювання “знизу” (розвиток педагогіки співробітництва) проголошується “згори” (1988) дійова перебудова освіти. Міністерство народної освіти УРСР, спираючись на ідеї українських освітян, здійснювало перебудову з метою створення національної системи шкільної освіти за напрямами: розробка

освітнього законодавства; відродження української школи; відновлення національного компонента в змісті освіти [1]. В основу національної реформи школи, яка зароджувалася в умовах радянської ідеології, було покладено принципи рівного доступу до здобуття освіти, гуманістичний, демократичний, деполітизацій, наступності, неперервності і багатоманітності освіти, національний, науковий, світський. Вони проголошені ще на початку ХХ ст. і стали підвалиною освітньої реформи в незалежній Україні.

У 60-ті роки ХХ століття, в епоху науково-технічного прогресу, посилювався інформаційний потенціал навчання. Було створено нове покоління підручників, у яких домінуючого значення набула інформаційна функція. В кінці 60-х і в 70-ті роки було висунуто ідею розуміння підручника як важливого засобу організації навчального процесу. Викристалізувалася тенденція його багатофункціональності. У цей період поширення набула ідея проблемно-розвивального навчання, що суттєво вплинуло на перебудову значної кількості підручників у напрямі організації активної пізнавальної діяльності школярів [5]. Працюючи над створенням шкільних підручників, М. Бабанський, А. Пьоришкін, Ю. Полянський, Н. Верзилін, В. Корсунська та інші зробили значний внесок у загальну методику його побудови. Вони запропонували оптимальне розв'язання цілого ряду завдань, які висувалися вимогами часу авторам підручників.

Новими тенденціями в загальній середній освіті у 80-ті роки минулого століття стали розробка прийомів позитивної мотивації навчальної діяльності, усунення перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, посилення процесуального боку навчання засобом шкільного підручника. Відбулися суттєві зміни у структурі шкільної навчальної літератури – склався та ствердився навчально-методичний комплекс [5; 6]. Відомі вчені В. Бейлінсон, В. Беспалько, О. Боданська, Д. Зуєв, В. Цетлін, Д. Турсунов та ін. своїми науковими працями зробили вагомий внесок у розвиток підручничознавства та сприяли значному прогресу у підручникотворенні.

У 60–80-х роках минулого століття переважну більшість підручників для загальної середньої освіти Української РСР видавалося в Москві, у видавництвах «Детгиз» та «Просвещение». Українським же видавництвам «довірялося» видавати всього кілька найменувань підручників, головним чином, з української мови, української літератури та деяких інших предметів, а також для початкової школи. Це стане головною причиною кризи підручникотворення, яка спостерігатиметься в Україні в 90-х роках, після здобуття незалежності.

Радянська наукова школа *підручничкознавства*, незважаючи на певну заідеологізованість і заполітизованість [1; 6], відіграла велику роль у розвитку педагогічної, психологічної та книгознавчої наук. Проаналізувавши результати кількох десятків наукових досліджень, що здійснювалися у 60-х – 80-х роках минулого століття, ми не можемо визначити цю роль інакше як значною та позитивною.

Безсумнівною заслугою радянської школи підручничкознавства було привернення уваги науковців та педагогічних працівників до важливості й значущості теорії шкільного підручника та всього комплексу проблем навчальної літератури, що неперевірено акумулював академік А.Колмогоров у своєму зауваженні про те, що підручник є не менш складним утворенням, ніж новий тип літака [3, с. 14].

На початку 70-х років остаточно відокремлюється із загального словникарства та стає окремою науковою дисципліною *навчальне словникарство* (навчальна лексикографія). Це зумовило бурхливий розвиток таких видів навчальної літератури, як словник, енциклопедія та довідник.

Радянські вчені й практики торкалися питань про суттєві робіжності у лінгвістичних, педагогічних і психологічних вимогах до навчальної літератури, які формулювалися різними дослідниками і працівниками Міністерства народної освіти. Висловлювалися думки про необхідність стандартизації цих вимог у вигляді посібника для авторів підручників. Разом з тим, значна частина вчених наголошувала на необхідності пам'ятати і про

те, що процес створення підручника – це творчий процес, що включає авторське ставлення до викладених у підручнику досягнень науки, авторський стиль викладу навчального предмета. Тому стандартизація вимог до підручника повинна становити лише передумову, яка має забезпечити можливість творчої роботи автора.

У деяких публікаціях учених висловлювалися думки про необхідність суворо дотримуватися тієї чи іншої теорії навчання в процесі підготовки підручників, незалежно від специфіки навчального предмета та індивідуальних особливостей учнів. Головною підставою було положення про спільність психологічних законів засвоєння. Однак більшість учених стояла на позиції, що при створенні та використанні підручників більш правильно виходити не лише із загальних психологічних закономірностей засвоєння, розвитку і т. п., але й зі специфіки кожного навчального предмета, що відбиває специфіку науки, її історію, розвиток понятійного апарату, дослідницьких прийомів і т. п. і співвідносити їх з реальними можливостями конкретного учня, засвоюють даний предмет, з рівнем його інтелектуального розвитку, його індивідуальними особливостями. У створенні підручників, на думку вчених, потрібно йти і від психолого-педагогічної теорії, і від освітньої практики [5]. Дійсно, в кінцевому рахунку саме практика відбирає найбільш досконалі підручники.

Перед загальноосвітньою школою на початку 80-х років було поставлено завдання формування в учнів уміння на практиці застосовувати отримані знання. Вчені прийшли до висновку, що це може бути досягнуте, зокрема, за допомогою включення в підручники експериментальних і «життєвих» завдань, які забезпечують формування «практичного» мислення.

Слід зазначити, що українські вчені та вчені інших радянських республік, досліджуючи навчальну літературу, головну увагу приділяли підручникам і посібникам з російської мови. На другому місці за кількістю знаходилися дослідження підручників і посібників з російської літератури; на третьому – з іноземних мов (переважно – англійської). Дослідження ж

підручників і посібників з української мови і літератури мали останні позиції у цьому рейтингу.

Особливістю розвитку наукових досліджень навчальної літератури у досліджуваній період є підвищена увага науковців, методистів і практиків до *підручника* [1; 5; 6]. Справедливо вважаючи підручник основою навчально-методичного комплексу, вони досліджували головним чином його. Відомостей про ґрунтовні дослідження змісту, структури, функцій та ролі й місця у навчально-методичному комплексі інших його складових (навчальних посібників, методичних посібників, навчально-методичних посібників, наочних посібників тощо) нам знайти не вдалося.

У 70–80-х роках почала швидко розвиватися навчальна лексикографія. Найбільш розробленими її розділами були: 1) теорія і практика створення навчальних словників, 2) теорія і практика мінімізації словникового і фразеологічного складу. Недостатньо розробленими залишалися теорія і практика навчальної лінгвостатистики та створення лексичних посібників словникового типу. Не було серйозних досліджень в галузі теорії і практики формування та подання словника в підручниках [4]. Додамо, що цей напрям залишається актуальним і сьогодні.

Аналіз підручникотворення у зарубіжних країнах у 60-х – 80-х роках свідчить про варіативність шкільних підручників; намагання авторів створювати їх з урахуванням вимог освітніх стандартів, а також реалізувати діяльнісний підхід до процесу навчання; високий рівень поліграфічного виконання; удосконалення механізму відбору навчальної літератури та поліпшення організації забезпечення підручниками і посібниками загальноосвітніх закладів [2]. Радянські вчені й практики не могли взяти з надбань зарубіжного підручникотворення більше, ніж їм було дозволено існуючою в СРСР системою створення та видання навчальної літератури. Проте, починаючи з середини 70-х років, відчувається врахування окремих зарубіжних підходів до відбору змісту підручника, його структурування, створення методичного апарату та ергономічних аспектів. Починаючи з

середини 80-х років, на конференціях і семінарах все частіше обговорюються зарубіжні наукові дослідження та педагогічний досвід, зокрема й стосовно *підручникотворення* (психологічні, дидактичні вимоги до підручника, посилення його розвивальної спрямованості тощо) та *словникарства* (проблеми теоретичної лексикографії: загальної та навчальної).

Отже, радянська наука в 60–80-ті роки не була ізольованою від світу, сприймала здобутки зарубіжної науки, використовувала найпоширеніші на той час теорії. Але вважати вплив цих теорій на неї, зокрема – на підручницознавство й словникарство, та на практику створення й використання шкільної навчальної літератури *вирішальним* або навіть *значним, суттєвим* у нас підстав немає.

Висновки. Враховуючи викладене вище, можна зазначити, що протягом 60-х – 80-х років минулого століття радянська шкільна навчальна література зазнала суттєвих змін у змісті, структурі, форматі та функціях, упритулок наблизившись до кращих європейських і світових показників. Незважаючи на значну заідеологізованість і заполітизованість наукової думки того часу та незавершеність досліджень з окремих напрямів, зокрема – стосовно вивчення книгознавчих, психологічних та ергономічних аспектів підручницознавства, навчально-методичних комплексів; незавершеність окремих аспектів досліджень у галузі навчальної лексикографії, теорія навчальної літератури в 60–80-ті роки минулого століття розвивалася швидко, розширяючи як діапазон досліджень, так і їх глибину, а накопичений у той період величезний науковий матеріал широко використовується сучасною наукою для створення більш досконалих підручників, навчальних посібників, словників та інших видів навчальної літератури.

Література

1. Березівська Л.Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... доктора пед. наук за спец.

13.00.01 / Лариса Дмитрівна Березівська. – К., 2009. – 871 с.

2. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.). : дис. ... доктора педагог. наук:

13.00.01. / Кодлюк Ярослава Петрівна. – К., 2005. – 454 с.

3. Колмогоров А.Н. Некоторые соображения о структуре учебников математики / Колмогоров А.Н. // Проблемы школьного учебника. – Вып. 3. – М. : Просвещение, 1975. – С. 14-15.

4. Марусенко М.А. Учебная лексикография / Марусенко М.А. // Прикладное языкознание. Учебник. С-Пб. – 1996. – С. 308-317.

5. Психолого-педагогические проблемы создания и использования учебника : матер. круглого стола // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 77-95.

6. Смагін І.І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.) : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Смагін Ігор Іванович. – К., 2011. – 562 с.

Жосан А.Э.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ШКОЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В 60-Х - 80-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Представлены основные результаты исследования тенденций развития отечественной учебной литературы для общего среднего образования в 60-х – 80-х годах прошлого века и анализ достижений учебниковедения и учебной лексикографии.

Ключевые слова: школьная учебная литература, учебник, пособие, функция учебной литературы, разработка учебников, учебниковедение, лексикография.

Josan O.E.

TRENDS OF DEVELOPMENT OF DOMESTIC SCHOOL EDUCATIONAL
LITERATURE IN THE 60-80th YEARS OF THE XXth CENTURY

There are some results of historical research and educational trends in national textbooks for secondary education in the 60-80s of last century. The author has analyzed the achievements of the theory of textbooks as a scientific branch.

Keywords: school educational books, textbooks, manuals, the function of textbooks, the construction of textbooks, the theory of textbooks.

Інформація про автора

Жосан Олександр Едуардович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. В.Сухомлинського.